

Rozpowszechnienie *cyberbullyingu* i innych form agresji elektronicznej wśród uczniów z lekką niepełnosprawnością intelektualną

Streszczenie

Artykuł przedstawia wyniki rozpowszechnienia agresji elektronicznej wśród gimnazjalistów z lekką niepełnosprawnością intelektualną uczęszczających do szkół specjalnych (N=100). Pojęcie agresji elektronicznej obejmuje używanie technologii informacyjno-komunikacyjnych (np. telefonów komórkowych lub komputerów podłączonych do Internetu) jako narzędzi do realizowania agresji. Ograniczone kompetencje społeczne i specyfika nowych mediów mogą mieć znaczenie dla bezpieczeństwa niepełnosprawnych intelektualnie użytkowników Internetu. Więcej niż połowa respondentów (53%) przynajmniej raz w życiu stała się sprawcą agresji elektronicznej, a 65% było ofiarą wrogich działań zrealizowanych za pomocą Internetu lub telefonów komórkowych. Piętnaście procent uczniów z lekką niepełnosprawnością intelektualną doświadczyło *cyberbullyingu*, potencjalnie najgroźniejszej formy agresji elektronicznej, a co piąty okazał się sprawcą systematycznego i intencjonalnego krzywdzenia za pomocą nowych mediów. Wyniki badań pokazują relatywnie wysoki stopień zaangażowania uczniów niepełnosprawnych intelektualnie w agresję elektroniczną, zarówno w roli ofiar, jak i sprawców. Artykuł zawiera również porównanie wyników zaobserwowanych w grupie uczniów z niepełnosprawnością intelektualną do ich rówieśników ze szkół ogólnodostępnych.

Słowa kluczowe: niepełnosprawność intelektualna, agresja elektroniczna, *cyberbullying*, Technologie Informacyjno-Komunikacyjne (TIK), Internet

Prevalence of cyberbullying and other forms of online aggression among Polish students with mild intellectual disability

Summary

The article deals with the topic of online aggression (*cyberbullying*) among mildly intellectually disabled adolescents attending special middle schools (N=100). Electronic aggression is a broad semantic concept encompassing the use of modern information and communication technologies as tools of aggression (e.g. mobile phones or computers connected to the Internet). Limited social competences and the specificity of new media can have influence on online safety of intellectually disabled Internet users. Fifty-three percent of the respondents have at least once in their life performed one electronic

(online) aggression act, whereas 65% fell victim to a form of aggression performed over the Internet or a mobile phone. Fifteen percent of the intellectually disabled pupils experienced cyberbullying – potentially, the most harmful form of electronic aggression. Every fifth pupil admitted to the cyberbullying perpetration. What the data show is relatively high level of involvement of the pupils with mild intellectual disability in electronic aggression, both being a victim and/or a perpetrator.

Key words: intellectual disability, electronic aggression, cyberbullying, Information and Communication Technology (ICT), the Internet

Wprowadzenie

Nowe media (Internet) stały się istotnym środowiskiem socjalizacyjnym, w którym młodzi ludzie, również z niepełnosprawnością intelektualną, spędzają swój czas wolny, dokonują wyborów, komunikują się z innymi ludźmi. Mimo to wciąż postrzegane są jako narzędzia wykorzystywane głównie w oddziaływaniach edukacyjnych i rehabilitacyjnych, podczas gdy wspomniana funkcja socjalizacyjna jest znacznie mniej rozpoznana. Podobnie niewiele wiadomo, jak osoby z niepełnosprawnością intelektualną spędzają czas wolny, korzystając z Internetu, w jaki sposób używają go do rozwijania zainteresowań lub po prostu dla przyjemności. Zarówno polska, jak i zagraniczna literatura, rzadko podejmuje takie kwestie.

Atrakcyjność cyfrowego środowiska dla osób z niepełnosprawnością intelektualną wynika między innymi z możliwości kompensowania w świecie cyfrowym pewnych ograniczeń doświadczanych na co dzień. Między innymi chodzi tu o natychmiastową gratyfikację, poczucie mocy oraz sprawstwa i kontroli, czyli doznania często nieobecne w ich „realnym”, codziennym życiu. Korzystanie z Internetu nie jest wyizolowaną aktywnością, lecz często bywa wyrazem istniejącej sytuacji życiowej, np. panujących w rodzinie stosunków czy siły i jakości kontaktu emocjonalnego z rodzicami¹.

Internet bywa opisywany jako „reduktor” barier i ograniczeń, zarówno tych o charakterze fizycznym (np. poprzez aktywności, których nie da się zrealizować w świecie *offline*), jak i społecznym (np. poszerzanie kręgu znajomych). Nowoczesne technologie informacyjno-komunikacyjne mogą sprzyjać zwiększeniu się niezależności i upodmiotowieniu osób niepełnosprawnych poprzez umożliwienie im szerszego uczestnictwa w społeczeństwie, przez co korzystanie z nich może być uznawane za czynnik sprzyjający zdrowiu jednostki (choć zwykle mówi się raczej o korzystaniu z Internetu w kontekście ujemnych konsekwencji). Wyniki

¹ P. Plichta, *Rodzice dzieci z niepełnosprawnością intelektualną wobec korzystania z internetu – próba zarysowania nowego obszaru badawczego i wstępne wyniki badań*, [w:] *Wychowanie i kształcenie w erze cyfrowej*, red. P. Plichta, J. Pyżalski, Łódź, RCPS, 2013, s. 123–144; E. Roland, G. Auestad, G. S. Vaaland, *Bullying*, [w:] *Bullying a specjalne potrzeby edukacyjne – podręcznik metodyczny*, red. J. Pyżalski, E. Roland, Łódź, 2010a

jakościowych badań Piotra Plichty² pokazały, że młodzi ludzie z lekką niepełnosprawnością intelektualną są aktywnymi użytkownikami portali społecznościowych, a potrzeba zaprezentowania się np. poprzez umieszczenie odpowiedniego, w przekonaniu respondentów, zdjęcia jest bardzo wyraźna. Taką aktywność należy widzieć w kontekście samodzielnych prób podniesienia samooceny.

Podjętą kwestię korzystania z nowoczesnych technologii informacyjno-komunikacyjnych, warto choćby zaznaczyć problem ryzyka odtwarzania w świecie cyfrowym już istniejących różnic, tzw. nierówności cyfrowych (*digital inequalities*) na niekorzyść osób z niepełnosprawnościami. Na przykład, uczniowie izolowani w świecie *offline* mogą również doświadczać wykluczenia w internetowych serwisach społecznościowych. Innym aspektem nierówności cyfrowych jest to, że korzystanie z coraz większych możliwości, jakie stwarza świat nowych mediów, wymaga również lepszego sprzętu, droższego oprogramowania, do którego grupy marginalizowane mają utrudniony dostęp zarówno w sensie kompetencyjnym, jak i finansowym.

Wyrazem pewnej marginalizacji może być pomijanie tej grupy osób niepełnosprawnych w badaniach użytkowników Internetu. Potrzebę prowadzenia badań nad wzorami zachowań *online* w grupie użytkowników z niepełnosprawnością intelektualną podkreślają między innymi Alex McCliments i Frances Gordon³. Również niewiele praktycznych programów koncentrujących się na korzystaniu z Internetu kierowanych jest do tej grupy użytkowników⁴.

Kolejną „białą plamą” jest dysfunkcyjne używanie Internetu przez osoby z niepełnosprawnością intelektualną. W bieżącej analizie zostanie podjęte jedno z takich zjawisk realizowanych w sieci, jakim jest agresja. Do nielicznych wyjątków w tym względzie należą badania Roberta Diddena⁵ i współpracowników, dotyczące rozpowszechnienia *cyberbullyingu*⁶ wśród uczniów uczęszczających do szkół specjalnych. Jedną z konsekwencji zwiększającego się korzystania przez młodych ludzi z narzędzi ery cyfrowej jest przenoszenie do Internetu „tradycyjnych” zachowań dysfunkcyjnych. Przykładem może być zaangażowanie w agresję – dotyczy to również osób z niepełnosprawnością intelektualną. Szczególnie ważną przesłanką uzasadniającą potrzebę podejmowania takich kwestii jest, w przypadku tej grupy, podwyższone ryzyko stania się ofiarą wrogich działań innych

² P. Plichta, *Korzystanie z nowoczesnych technologii informacyjno-komunikacyjnych przez młodzież z niepełnosprawnością intelektualną*, [w:] *Pedagogika alternatywna w XXI wieku*, red. Z. Melosik, B. Śliwerski, Kraków, Impuls, 2010

³ A. McCliments, F. Gordon, *Presentation of Self in E-veryday Life: How People Labelled with Intellectual Disability Manage Identity as They Engage the Blogosphere*, „Sociological Research Online” 2008, Nr 13(4), <http://www.socresonline.org.uk/13/4/1.html>, [data dostępu: 08.01.2015]

⁴ J. K. Seale, *Strategies for Supporting the Online Publishing Activities of Adults with Learning Difficulties*, „Disability & Society” 2007, Nr 22(2), s. 173–186

⁵ R. Didden i in., *Cyberbullying among students with intellectual and developmental disability in special education settings*, „Developmental Neurorehabilitation” 2009, Nr 12(3), s. 146–151

⁶ Z angielskiego *bullying* – tyranizowanie, znęcanie się.

osób. Ograniczone kompetencje społeczne i intelektualne w połączeniu z właściwościami nowych mediów, specyfiką komunikacji zapośredniczonej (*Computer Mediated Communication*) mogą sprzyjać zjawisku wiktylizacji⁷ online tej grupy osób przy stosunkowo niewielkich zasobach pozwalających na radzenie sobie. Mówiąc o właściwościach przestrzeni cyfrowej i specyfiki komunikowania się w niej, chodzi między innymi o poczucie anonimowości, obecność nieograniczonej (niewidzialnej) publiczności⁸ i zjawisko rozhamowania⁹. Wydaje się, że podwyższone ryzyko wiktylizacji rówieśniczej w przypadku osób z niepełnosprawnością intelektualną może odnosić się również do świata cyfrowego. Biorąc między innymi pod uwagę ich ograniczone możliwości radzenia sobie z trudnymi sytuacjami, zmniejszone rozumienie mechanizmów obecnych w czasie korzystania z Internetu, czyni tę grupę szczególnie wrażliwą, również w sieci.

Analizy dotyczące poziomu agresji osób z niepełnosprawnością intelektualną przynoszą niejasne rezultaty. Starsze badania pokazywały większe jej nasilenie w porównaniu z osobami typowo rozwijającymi się, z kolei współczesne nie potwierdzają tego trendu, lecz koncentrują się bardziej na różnicach (w porównaniu do osób bez niepełnosprawności intelektualnej) form manifestowania się i czynnikach ją wywołujących. I tak Mikrut¹⁰ zwraca uwagę na występowanie agresji wśród uczniów z niepełnosprawnością intelektualną jako wyniku presji rówieśniczej, namowy oraz próby zdobycia uwagi. Osoby takie częściej stają się ofiarami czyjejś agresji, stąd można się spodziewać, że wiele spośród zachowań agresywnych będzie wynikało z próby radzenia sobie bądź odwetu¹¹. Narzędzia ery cyfrowej mogą być stosunkowo łatwym środkiem do wykorzystania w tym celu. Agresja realizowana w sieci przez dzieci i młodzież jest zjawiskiem coraz

⁷ stawanie się ofiarą

⁸ D. Boyd, *Why Youth (Heart) Social Network Sites: The Role of Networked Publics in Teenage Social Life*, [w:] *Mc Arthur Foundation on Digital Learning – Youth, Identity, and Digital Media Volume*, red. D. Buckingham, Cambridge MA, MIT, 2007

⁹ O przejawach rozhamowania, np. zjawisku „nieznajomego z pociągu” czy „efektu kabiny pilota” piszą: M. Walrave, H. Wannes, *Skutki cyberbullyingu – oskarżenie czy obrona technologii?*, „Dziecko krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka. Cyberprzemoc” 2009, Nr 1(26).

¹⁰ A. Mikrut, *Próba wyjaśnienia związku między agresją i upośledzeniem umysłowym*, [w:] „Roczniki Pedagogiki Specjalnej” 2000, red. J. Pańczyk, Nr 11, s. 30–40

¹¹ P. Plichta, *Uczniowie niepełnosprawni intelektualnie jako ofiary i sprawcy agresji rówieśniczej – kontekst edukacyjny*, [w:] *Bullying a specjalne potrzeby edukacyjne – podręcznik metodyczny*, red. J. Pyżalski, E. Roland, Łódź, 2010b, https://repozytorium.amu.edu.pl/jspui/bitstream/10593/5514/4/Bullying_a_specjalne_potrzeby%20edukacyjne.pdf, [data dostępu: 08.01.2015]; całość darmowych, dostępnych online materiałów edukacyjnych projektu ROBUSD (dotyczącego zaangażowania w agresję rówieśniczą dzieci i młodzieży, w tym ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi) można znaleźć i pobrać pod adresem: http://www.robusedproject.wsp.lodz.pl/pl_materiały.htm lub <http://www.frse.org.pl/media/dobre-praktyki/robused-czyli-jak-przerwac-bullying-w-szkole-1>, [data dostępu: 08.01.2015]

lepiej rozpoznawanym i opisywanym zarówno w literaturze zagranicznej¹², jak i krajowej¹³. Podejmowane analizy dotyczą jednak zazwyczaj młodych ludzi „typowo rozwijających się”.

Obecność młodych ludzi z niepełnosprawnością intelektualną w przestrzeni cyfrowej przynosi im wiele korzyści, ale równocześnie stwarza pewne sytuacje ryzykowne (np. kontakt z nieodpowiednimi treściami, narażenie na manipulację o charakterze konsumpcyjnym). Zaangażowanie w agresję elektroniczną jest jednym z nich. Jednostki słabsze, odrzucane, są bardziej prawdopodobnymi ofiarami agresji tradycyjnej i powstaje w związku z tym pytanie, czy prawidłowość ta dotyczy również uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w przestrzeni cyfrowej. Z badań prowadzonych przez zespoły badawcze Little¹⁴ i Hershkowitz¹⁵ wynika, że ryzyko stania się ofiarą czyjejs agresji w przypadku dzieci z niepełnosprawnością intelektualną jest dwa do trzech razy większe w porównaniu z pełnosprawnymi intelektualnie rówieśnikami. Ich trudniejsza sytuacja dodatkowo wzmacniana jest przez fakt, że kiedy stają się ofiarą, szansa, że ktoś stanie w ich obronie, jest również mniejsza, ponieważ częściej są samotni i rzadziej mają przyjaciół. Co więcej, zdaniem badaczy problemu tradycyjnej (*offline*) wiktyimizacji, kiedy osoby z niepełnosprawnością intelektualną mówią o tym, co ich spotkało, często są ignorowane, nawet przez osoby powołane do tego, żeby dbać o ich bezpieczeństwo. Stąd w literaturze nieprzypadkowo określane są jako bezpieczne (łatwe dla sprawcy) ofiary (*safe targets*)¹⁶ i niewiarygodni świadkowie¹⁷.

Temat ryzyka stania się ofiarą agresji elektronicznej w przypadku osób słabszych, wykluczanych, podejmowany jest przez Jacka Pyżalskiego¹⁸, który defi-

¹² Np. P. K. Smith, *Cyberbullying: Abusive relationships in cyberspace*, „Journal of Psychology” 2009, Nr 217, s. 180–181

¹³ J. Pyżalski, *Agresja elektroniczna i cyberbullying jako zachowania ryzykowne młodzieży*, Kraków, Impuls, 2012; Analizy IBE/01/2014 *Agresja i przemoc szkolna. Raport o stanie badań*

¹⁴ L. Little, *Victimization of children with disabilities*, [w:] *Health consequences of abuse in the family: A clinical guide for evidence-based practice*, red. K. A. Kendall-Tackett, Washington DC, American Psychological Association, 2004, s. 95–108

¹⁵ I. Hershkowitz, M. E. Lamb, D. Horowitz, op. cit.

¹⁶ C. Williams, *Invisible victims: Crime and abuse against people with learning difficulties*, London, Jessica Kingsley, 1995

¹⁷ W. J. Murphy, *The victim advocacy and research group: Serving a growing need to provide rape victims with personal legal representation to protect privacy rights and to fight gender bias in the criminal justice*, „Journal of Social Distress and the Homeless” 2001, Nr 10, s. 123–138; G. H. Gudjonsson, *Psychology brings justice: The science of forensic psychology*, „Criminal Behavior and Mental Health” 2003, Nr 13, s. 159–167; R. Milne, R. Bull, *Interviewing witnesses with learning disabilities for legal purposes*, „British Journal of Learning Disabilities” 2001, Nr 29, s. 93–97

¹⁸ J. Pyżalski, *Electronic Aggression among Adolescents: An Old House with a New Facade (or Even a Number of Houses)*, [w:] *Youth Culture and Net Culture: Online Social Practices*, red. C. Hällgren, E. Dunkels, G.-M. Frånberg, Hershey-New York, IGI Global, 2011, s. 278–295; J. Pyżalski, *Agresja elektroniczna wobec „pokrzywdzonych” – Inny jako ofiara agresji*, [w:] *Miejsce Innego we współczesnych naukach o wychowaniu. Trudy dorastania, trudy dorosłości*, red. I. Chrzanowska, B. Jachimczak, D. Podgórska-Jachnik, Łódź, WSP w Łodzi/Edukacyjna Grupa Projektowa, 2009

niuje jeden z podtypów w swojej klasyfikacji agresji elektronicznej jako „agresję wobec pokrzywdzonych” (np. bezdomnych, niepełnosprawnych, uzależnionych)¹⁹. Pyżalski definiuje agresję elektroniczną jako „szeroki” znaczeniowo termin obejmujący używanie nowoczesnych technologii informacyjno-komunikacyjnych jako narzędzi w realizacji zachowań agresywnych. Mogą one mieć charakter bezpośredni, np. poprzez obraźliwy e-mail wysłany do ofiary lub pośredni, np. poprzez umieszczenie w sieci materiału graficznego przedstawiającego ofiarę w niekorzystnym świetle. Krótko mówiąc, agresja elektroniczna ma miejsce wtedy, gdy komputer z Internetem czy telefon komórkowy zostają użyte jako narzędzia do realizacji wrogich zachowań. Agresja taka (podobnie jak tradycyjna jej odmiana) może przyjąć szczególnie niebezpieczną formę, jaką jest *cyberbullying*.

Różne formy zachowań agresywnych są relatywnie częstym zjawiskiem wśród młodych ludzi, natomiast nie każdą z nich można zaklasyfikować jako *bullying* (*mobbing*). Przez *bullying* określa się „psychiczne i/lub fizyczne wykorzystywanie ofiary przez osobę lub grupę. *Bullying* zakłada nierównowagę sił pomiędzy ofiarą i sprawcą oraz powtarzalność wrogich działań na przestrzeni czasu²⁰. Czasem do tej charakterystyki dodaje się kryterium intencjonalności krzywdzenia. Szczególnego znaczenia nabiera kryterium nierównowagi sił, między sprawcą, który dysponuje przewagą (np. fizyczną, psychiczną, intelektualną bądź techniczną) a ofiarą, która jest słabsza i nie potrafi bądź nie jest w stanie się skutecznie obronić, np. z powodu deficytu intelektualnego, niepełnosprawności fizycznej czy izolacji społecznej. *Bullying* przyczynia się do powstawania poważnych, negatywnych skutków dla ofiar (są to m.in. objawy psychosomatyczne, trudności w nauce, a w skrajnych przypadkach nawet próby samobójcze), ale warto pamiętać, że problemy ze zdrowiem psychicznym dotyczą wszystkich zaangażowanych, a więc również sprawców. W związku z tym skuteczne działania zapobiegawcze i zaradcze muszą obejmować nie tylko ofiary, ale również sprawców i świadków.

Bullying może przyjmować różne bezpośrednie formy, jak fizyczny atak (np. uderzenie kogoś lub zniszczenie rzeczy należącej do ofiary), psychiczne znęcanie się, poniżanie, wyzywanie lub formy pośrednie (*indirect bullying*), jak izolowanie kogoś bądź wykluczanie go z życia grupy społecznej, klasy. Z praktycznych względów (trudniej jest go zauważyć) *bullying* pośredni stanowić może większe wyzywanie dla nauczycieli, wychowawców i w związku z tym powodować

¹⁹ Pozostałe cztery rodzaje w typologii Pyżalskiego to: *cyberbullying*, czyli agresja realizowana w obrębie grupy rówieśniczej, agresja elektroniczna losowa – realizowana wobec przypadkowych ofiar, agresja elektroniczna wobec celebrytów – osób znanych i agresja elektroniczna wobec grup – np. kibiców, mniejszości narodowych.

²⁰ E. Roland, G. Auestad, G. S. Vaaland, *Bullying*, [w:] *Bullying a specjalne potrzeby edukacyjne – podręcznik metodyczny*, red. J. Pyżalski, E. Roland, Łódź, 2010, https://repozytorium.amu.edu.pl/jspui/bitstream/10593/5514/4/Bullying_a_specjalne_potrzeby%20edukacyjne.pdf, [data dostępu: 08.01.2015]

poważne, wynikające z nierozpoznania, skutki dla ofiar. Zdaniem Pyżalskiego²¹, agresja elektroniczna jest szerszym znaczeniowo pojęciem niż *cyberbullying*, ponieważ bywa realizowana poza kontekstem grupy rówieśniczej i nie zawsze wypełnia opisane wcześniej kryteria *bullyingu*. Na przykład regularność krzywdzenia nie musi być związana z kolejnymi aktami szkodzenia a jednorazowym umieszczeniem wrogiej treści w Internecie, zaś jej wielokrotne oddziaływanie jest wywołane takimi właściwościami nowych mediów, jak kopiowalność treści, ich trwałość, modyfikowalność itp.

Powstaje zatem pytanie, czy *bullying* realizowany w świecie cyfrowym jest tym samym zjawiskiem, co w świecie *offline*, z tą jednak różnicą, że inne jest narzędziem, np. komputer podłączony do sieci? W czym te zjawiska (agresja tradycyjna vs. agresja elektroniczna) są do siebie podobne, a czym się różnią? Jakie środki wychowawcze skutecznie ograniczają ryzyko pojawienia się agresji w świecie cyfrowym i jakich użyć, gdy już ona wystąpi? Czy są podobne do tradycyjnych oddziaływań, a na czym polega różnica między nimi²²? Są to ważne pytania, ponieważ z oczywistych względów niekorzystne zjawiska (jak np. agresja) przenoszą się i współwystępują w obydwu środowiskach (*online* i *offline*). Ta sama prawidłowość dotyczy również zjawisk wychowawczo korzystnych, jak np. pomaganie innym czy działania wymagające kreatywności.

Metodologia

Badania przeprowadzono w 2010 roku w szkołach specjalnych z terenu Łodzi i województwa łódzkiego, wśród uczniów z lekką niepełnosprawnością intelektualną. użytym narzędziem był zmodyfikowany Łódzki Kwestionariusz Rozpowszechnienia Agresji Elektronicznej (ŁKRAE)²³. Modyfikacja polegała na ograniczeniu ilości pozycji, zmniejszeniu liczby opcji odpowiedzi oraz na uproszczeniu formy językowej tak, by kwestionariusz mógł być zrozumiały dla respondentów z lekką niepełnosprawnością intelektualną. Tak zmodyfikowane narzędzie zostało poddane ocenie ekspertów (pedagogów specjalnych pracujących z badaną populacją) i użyte w badaniach pilotażowych. Dzięki takiemu zabiegowi możliwe będzie zbadanie tego samego zjawiska przy użyciu tego samego narzędzia w próbach zróżnicowanych, tak jak w tym przypadku, pod względem kryterium niepełnosprawności/pełnosprawności intelektualnej. Oprócz elementów bezpośrednio odnoszących się do agresji elektronicznej, kwestionariusz pozwala na badanie innych dysfunkcyj-

²¹ J. Pyżalski, *Electronic Aggression among Adolescents...*

²² J. Pyżalski, *Agresja elektroniczna i cyberbullying – stary dom z nową fasadą? Nowe technologie komunikacyjne w życiu młodzieży*, [w:] *Bullying a specjalne potrzeby edukacyjne – podręcznik metodyczny*, red. J. Pyżalski, E. Roland, Łódź, 2010, https://repozytorium.amu.edu.pl/jspui/bitstream/10593/5514/3/Bullying_and_special_needs.pdf, [data dostępu: 20.02.2015]

²³ J. Pyżalski, *Agresja elektroniczna i cyberbullying jako zachowania ryzykowne młodzieży*, Kraków, Impuls, 2012

nalnych aspektów wynikających z używania nowoczesnych technologii informacyjno-komunikacyjnych, samooceny w zakresie kompetencji w ich używaniu oraz pozytywnego zaangażowania w świat nowych mediów.

Celem było zbadanie rozpowszechnienia zjawiska agresji elektronicznej wśród uczniów z lekką niepełnosprawnością intelektualną oraz porównanie z wynikami badań w tym zakresie przeprowadzonych na reprezentatywnej, losowej próbie polskich gimnazjalistów ze szkół ogólnodostępnych (N=2143)²⁴. W tym celu wykorzystano test badający istotność różnic dla wybranych wskaźników struktury (średnich arytmetycznych i odchyłeń standardowych) z pakietu Statistica w wersji 8.0. Przyjęty poziom istotności to $p \leq 0,05$.

Wyniki będą analizowane pod kątem odpowiedzi na następujące pytania badawcze:

1. Jakie jest rozpowszechnienie sprawstwa poszczególnych form agresji elektronicznej wśród badanych uczniów?
2. Kogo badani sprawcy wskazywali jako ofiary swojej agresji?
3. Jaka jest skala wiktymizacji elektronicznej (stania się ofiarą agresji elektronicznej) wśród badanych uczniów?
4. Kogo badani uczniowie wskazywali jako sprawców doświadczonej agresji elektronicznej?
5. Jakie jest rozpowszechnienie sprawstwa i wiktymizacji pod względem *cyberbullyingu* w badanej próbie?
6. Jakie są różnice w rozpowszechnieniu zjawiska agresji elektronicznej między uczniami z niepełnosprawnością intelektualną i uczniami ze szkół ogólnodostępnych?

Uzyskano zgodę na udział w badaniach zarówno samych respondentów, jak i ich rodziców. Ostatecznie w badaniach wzięło udział 100. uczniów z diagnozą o lekkiej niepełnosprawności intelektualnej (orientacyjny zakres ilorazu inteligencji w tej grupie wynosi 52–65 punktów²⁵). W próbie badawczej znalazło się 52. chłopców i 32 dziewczęta. W 16. przypadkach respondenci nie zaznaczyli odpowiedniego miejsca w kwestionariuszu pozwalającego na identyfikację płci. Uczniowie w wieku 15–17 lat stanowili 79% próby. W porównaniu do młodzieży ze szkół ogólnodostępnych byli starsi, co wynika z możliwości korzystania z wydłużenia czasu nauki o rok na każdym etapie edukacyjnym w przypadku uczniów z niepełnosprawnością intelektualną. Przeciętnie badane osoby spędzały 2,8 godziny dziennie na korzystaniu z komputera w dniach nauki szkolnej (po zajęciach lekcyjnych) i 4,1 godziny w dni wolne. Są to wyniki porównywalne do czasu korzystania z komputera młodzieży typowo rozwijającej się.

²⁴ J. Pyżalski, op. cit.

²⁵ Sam iloraz inteligencji nie przesądza o niepełnosprawności intelektualnej. Innymi kryteriami są możliwości przystosowania się, niezależnego funkcjonowania oraz zapotrzebowanie na wsparcie.

Wyniki

Sprawstwo agresji elektronicznej

Badani mieli do dyspozycji trzy opcje odpowiedzi („nigdy w życiu”, „raz lub dwa razy”, „kilka lub więcej razy”) na następujące pytanie: „W tabeli jest lista rzeczy, które czasem ludzie robią innym osobom przy pomocy Internetu lub telefonu komórkowego. Proszę, pomyśl i zaznacz, czy i jak często zdarzyło Ci się robić którąś z tych rzeczy”. Przedstawione wyniki powstały wskutek połączenia kategorii „raz lub dwa razy” i „kilka lub więcej razy”. Oznacza to, że wskazują one na sprawstwo w zakresie któregoś z aktów agresji elektronicznej „kiedykolwiek”.

W poniższej tabeli przedstawiono procentowy rozkład wskazań potwierdzających zrealizowanie poszczególnych form wrogich zachowań *online* przez uczniów niepełnosprawnych intelektualnie w porównaniu do wyników badań zrealizowanych w grupie młodzieży typowo rozwijającej się²⁶.

Tabela 1 Porównanie rozmiarów sprawstwa agresji elektronicznej uczniów szkół specjalnych z niepełnosprawnością intelektualną i uczniów ze szkół ogólnodostępnych

Formy agresji elektronicznej	% uczniowie szkoła specjalna	% uczniowie szkoła ogólnodostępna	poziom istotności
Wyzywałem/am inne osoby, rozmawiając w Internecie (na przykład przez Gadu Gadu)	34	39,5	n.i. ²⁸
Pisałem/am nieprzyjemne komentarze w Internecie (na przykład do profili w portalu typu nasza-klasa.pl , fotka.pl)	28	28,4	n.i.
Wysyłałem/am SMS, żeby zrobić przykrość innej osobie albo zrobić komuś kawał	24	30,8	n.i.
Wyzywałem/am innych podczas grania w Internecie (na przykład Tibia, Counter Strike)	22	36,6	p=0,00
Pokazałem/am w Internecie czyjeś prywatne zdjęcia lub rozmowy, mimo iż tego nie chcieli	9	11,8	n.i.
Założyłem/am innej osobie ośmieszające ją fałszywe konto w Internecie (np. na portalu typu nasza-klasa.pl , fotka.pl)	6	15,5	p=0,00
Wysyłałem/am wiadomości przez pocztę internetową (e-mail), żeby zrobić komuś przykrość	5	8,8	p=0,01
Dostałem/am się do komputera innej osoby i ujawniłem/am jej tajemnice	4	11,5	p=0,02
Wysłałem/am celowo wirusa komputerowego do innej osoby	4	13,1	p=0,00

* W tabelach 1–4 wyniki nie sumują się do 100%, ponieważ badani mieli możliwość zaznaczenia więcej niż jednej odpowiedzi.

²⁶ Ibidem

²⁷ nieistotny statystycznie

Nieco więcej niż połowa (53%) respondentów przynajmniej jeden raz w życiu zrealizowała przynajmniej jedno z wymienionych w tabeli zachowań. Liczbę tę należy uznać za znaczącą, choć oczywiście nie oznacza to, że wszystkie podjęte działania miały powtarzalny charakter lub przyniosły poważne, negatywne skutki dla ofiar.

Spośród dziewięciu sposobów realizacji agresji elektronicznej, zdecydowanie najwięcej osób przyznawało się do podjęcia następujących działań: obrażanie, wyzywanie innych poprzez komunikatory internetowe (34%), nieprzyjemne komentowanie profili na portalach społecznościowych (28%), wysyłanie sms-ów z groźbami (24%) oraz wyzywanie innych podczas korzystania z gier *online* (22%). Można zauważyć, że im bardziej skomplikowane pod względem technicznym działanie (np. celowe wysyłanie wirusów, tzw. *hacking*, tworzenie fałszywych profili w mediach społecznościowych), tym liczba osób przyznających się do nich była mniejsza.

Z taką samą tendencją mamy również do czynienia w grupie uczniów ze szkół ogólnodostępnych, z tym, że różnica w rozpowszechnieniu między prostszymi a bardziej skomplikowanymi wrogimi zachowaniami jest wyraźnie mniejsza w tej grupie. Bardziej ograniczone kompetencje „techniczne” niepełnosprawnych intelektualnie użytkowników nowych mediów wydają się być oczywiste ze względu na ogólnie niższy poziom radzenia sobie z codziennym funkcjonowaniem.

W większości kategorii (5 na 9) odsetki w porównywanych grupach są podobne lub nawet niemal identyczne (np. nieprzyjemne komentowanie profili w mediach społecznościowych – 28% w próbie pochodzącej ze szkół specjalnych i 28,4% w grupie ze szkół ogólnodostępnych). Istotne różnice ($p \leq 0,05$) zaobserwowano w rozpowszechnieniu następujących zachowań: wyzywanie innych podczas grania w Internecie, założenie fałszywego konta w Internecie, wysyłanie wiadomości przez pocztę internetową, w celu sprawienia przykrości, dostanie się do komputera innej osoby i ujawnienie jej tajemnic oraz celowe wysłanie wirusa komputerowego. W tych kategoriach istotnie więcej wskazań było wśród uczniów szkół ogólnodostępnych.

Kto stał się ofiarą agresji elektronicznej?

Jak było wcześniej sygnalizowane, zawężanie negatywnych działań *online* jedynie wobec rówieśników wydaje się nie mieć potwierdzenia w faktach. Stąd kolejnym krokiem w poszukiwaniu odpowiedzi na pytania dotyczące sprawstwa agresji elektronicznej jest kwestia osób, wobec których badani uczniowie podjęli takie zachowania.

W poniższej tabeli przedstawiono procentowo rozkład odpowiedzi wskazujących osoby bądź grupy osób, które były celem ataków ze strony badanych uczniów. Podobnie jak we wcześniejszej analizie, wyniki te porównano z ogólnopolskimi rezultatami uzyskanymi wśród typowo rozwijających się rówieśników.

Tabela 2 Ofiary agresji elektronicznej zrealizowanej wśród uczniów szkół specjalnych z niepełnosprawnością intelektualną i uczniów ze szkół ogólnodostępnych

Ofiary	% uczniowie szkoła specjalna	% uczniowie szkoła ogólnodostępna	poziom istotności
Bliski przyjaciel	23	26,6	n.i.
Osoby, które znam tylko z Internetu	21	42,3	p=0,00
Osoby, których nie znam, wybrane przypadkowo	18	24,0	n.i.
Grupy ludzi, np. kibice innej drużyny	17	15,6	n.i.
Mój były chłopak lub dziewczyna	16	16,7	n.i.
Młodzi ludzie, których znam (np. z podwórka czy osiedla), ale nie moi przyjaciele	11	39,5	p=0,00
Osoby dorosłe, których nie znam	9	8,7	n.i.
Znane osoby, np. piosenkarze, aktorzy	8	10,9	n.i.
Ktoś inny	5	6,7	n.i.
Nauczyciele	4	8,9	n.i.

Jeszcze wyraźniej niż w kategorii sprawstwa, wyniki porównania między uczniami pełno- i niepełnosprawnymi intelektualnie w stopniu lekkim są bardzo podobne. Jedynie w dwóch przypadkach odnotowano istotne statystycznie różnice. Po pierwsze, znacznie mniej osób z niepełnosprawnością intelektualną zadeklarowało, że ofiarami ich zachowań agresywnych *online* stali się inni niż ich koledzy z klasy/szkoły młodsi ludzie (11% w porównaniu do 39,5% w grupie ze szkół ogólnodostępnych; p=0,00). Ponieważ badanymi osobami byli uczniowie uczęszczający do szkół specjalnych, ich kręgi społeczne, również rówieśnicze, są bardziej zawężone niż w przypadku uczniów uczęszczających do szkół ogólnodostępnych, stąd przynajmniej częściowo wyjaśnienie takiego wyniku.

Inna obserwacja dotyczy struktury „celów” agresji elektronicznej. O ile w przypadku uczniów typowo rozwijających się istnieje wyraźna różnica między atakowaniem bliskich kolegów i koleżanek (26,6%) i znajomych, którzy nie są bliskimi przyjaciółmi (42,3%), o tyle agresja uczniów niepełnosprawnych intelektualnie jest bardziej niezróżnicowana²⁸, nieukierunkowana²⁹, tzn. odsetki wskazań na poszczególne „cele” agresji rozkładały się w ich przypadku bardziej równomiernie.

Drugą z wyraźnych rozbieżności między wynikami uczniów szkół specjalnych i ogólnodostępnych jest wskazanie na „osoby znane tylko z Internetu” jako

²⁸ B. Urban, *Zachowania dewiacyjne młodzieży w interakcjach rówieśniczych*, Kraków, Wyd. UJ, 2005

²⁹ D. Allen, *Recent research on physical aggression in persons with intellectual disability: An overview*, „Journal of Intellectual & Developmental Disability” 2000, Nr 1(25), s. 41–57

ofiary swojej agresji (odpowiednio 21% i 42,3%; $p=0,00$). Oznacza to, że ludzie przypadkowi są znacznie rzadszym celem agresji elektronicznej dla respondentów z niepełnosprawnością intelektualną niż dla sprawców pochodzących z populacji generalnej. Odsetek wskazań niepełnosprawnych intelektualnie uczniów w tej kategorii jest tylko niewiele niższy niż np. agresji wobec bliskich przyjaciół czy osób znanych nie będących bliskimi przyjaciółmi, co wydaje się potwierdzać bardziej niezróżnicowany charakter agresji osób z niepełnosprawnością intelektualną.

Wart uwagi jest fakt zaskakująco dużej liczby sprawców; zarówno uczniowie ze szkół specjalnych, jak i ogólnodostępnych, realizujących agresję elektroniczną wobec swoich byłego chłopaka/byłej dziewczyny (odpowiednio 16% i 16,7%). Potencjalne skutki takich zachowań dla ofiar mogą być bardzo poważne ze względu na charakter informacji (np. prywatne sms-y, zdjęcia), jakie posiadają byli partnerzy i duże ryzyko ich upublicznienia. Dodatkowym czynnikiem ryzyka w przypadku osób z niepełnosprawnością intelektualną mogą być trudności związane z rozumieniem moralnym swoich czynów.

Wiktymizacja *online* uczniów z niepełnosprawnością intelektualną³⁰

Wiele badań pokazuje, że w przypadku osób z różnymi typami niepełnosprawności, w tym intelektualnej, istnieje zwiększone ryzyko stania się ofiarą szeroko rozumianych nieprzyjemnych działań innych ludzi, również agresją³¹. Doniesienia badawcze o wiktymizacji *online* w tej populacji niemal nie istnieją, stąd trudno odnieść się do tego, czy również w środowisku cyfrowym występuje tendencja do „łatwiejszej” wiktymizacji³² badanej grupy osób.

Sześćdziesiąt pięć procent badanych uczniów, w czasie 12. miesięcy poprzedzających badanie, padło przynajmniej raz ofiarą jednego z wymienionych w powyższej tabeli aktów agresji elektronicznej (zrealizowanych za pomocą komputera, telefonu komórkowego). Bez wątplenia wynik taki należy uznać za wysoki. Warto zauważyć, że w tym miejscu nie mówimy o sytuacjach wypełniających kryteria *bullyingu* realizowanego w świecie cyfrowym, ponieważ kryteria powtarzalności, nierównowagi sił, intencjonalności, realizacji zachowania w obrębie grupy rówieśniczej nie były badane. Te kwestie będą dyskutowane w dalszej części artykułu.

³⁰ Niektóre z prezentowanych wyników dotyczących wiktymizacji *online* uczniów z niepełnosprawnością intelektualną zostały użyte i opisane w artykule: P. Plichta, *Uczniowie z lekką niepełnosprawnością intelektualną jako ofiary agresji elektronicznej*, „Studia Edukacyjne” 2012, Nr 23, s. 267–280

³¹ A. Mikrut, *Próba wyjaśnienia związku między agresją i upośledzeniem umysłowym*, [w:] „Roczniki Pedagogiki Specjalnej” 2000, red. J. Pańczyk, Nr 11, s. 30–40; I. Hershkowitz, M. E. Lamb, D. Horowitz, *Victimization of Children With Disabilities*, „American Journal of Orthopsychiatry”, American Psychological Association 2007, Vol. 77, Nr 4, s. 629–635

³² P. Plichta, *Korzystanie z nowoczesnych technologii...*

Tabela 3 Porównanie rozpowszechnienia wiktyimizacji *online* w grupie uczniów szkół specjalnych z niepełnosprawnością intelektualną i uczniów ze szkół ogólnodostępnych

Formy agresji elektronicznej	% uczniowie szkoła specjalna	% uczniowie szkoła ogólnodostępna	poziom istotności
Ktoś wysłał mi SMS, który sprawił mi przykrość	43	34,7	n.i.
Ktoś napisał mi w Internecie nieprzyjemny komentarz (na przykład do mojego profilu w portalu typu <i>nasza-klasa.pl</i> , <i>fotka.pl</i>)	30	30,5	n.i.
Ktoś wyzywał mnie, kiedy rozmawiałem/am przez Internet (na przykład przez <i>Gadu Gadu</i>)	26	31,8	n.i.
Ktoś okłamał mnie przez Internet lub telefon tak, że sprawił mi przykrość	25	21,3	n.i.
Ktoś usunął mnie ze swoich znajomych w Internecie tak, że zrobiło mi się nieprzyjemnie	22	8	p=0,00
Ktoś wyzywał mnie, kiedy grałem w Internecie (np. <i>Tibia</i> , <i>Counter Strike</i>)	13	29,8	p=0,00
Ktoś dostał się do mojego komputera i ujawnił moje tajemnice	10	7,7	n.i.
Ktoś wysyłał mi nieprzyjemną wiadomość przez e-mail	9	7,6	n.i.
Ktoś wysłał mi wirus komputerowy	9	22,3	p=0,00
Ktoś sprowokował mnie do dziwnego zachowania, a potem umieścił w Internecie film lub zdjęcie, na których byłem/am	6	7,2	n.i.
Ktoś umieścił w Internecie moje zdjęcie zrobione w nieprzyjemnej sytuacji	5	11,8	p=0,04
Ktoś założył fałszywe ośmieszające mnie konto na portalu typu <i>nasza-klasa.pl</i> , <i>fotka.pl</i>	5	7,2	n.i.

Wyniki porównania skali wiktyimizacji, w większości analizowanych kategorii zachowań agresywnych, są porównywalne. Niemal identyczne rezultaty (po ok. 30% w każdej z grup) odnotowano pod względem otrzymywania nieprzyjemnych wpisów na portalach społecznościowych. Nieistotne różnice zaobserwowano również pod względem otrzymywania sms-ów o wrogiej, nieprzyjemnej treści.

Wraz ze zwiększającym się udziałem aktywności *online* w ogólnym budziecie czasu wolnego należy się spodziewać przenoszenia się tam lub współwystępowania negatywnych zachowań realizowanych w przestrzeni fizycznej (*offline*). Warto zauważyć, że mimo mniejszego rozpowszechnienia dostępu do komputerów z Internetem w przypadku uczniów z niepełnosprawnością intelektualną, skala wiktyimizacji jest podobna (oznacza to więc, że w samej grupie użytkowników Internetu skala ta może być większa).

W następujących kategoriach odnotowano statystycznie istotne różnice między porównywanymi grupami: usunięcie z grona znajomych na portalu społecznościowym, bycie obrażanym podczas grania w Internecie, otrzymanie wirusa, umieszczenie w Internecie zdjęcia zrobionego respondentom w nieprzyjemnej sytuacji ($p \leq 0,05$). Istotnie większa liczba niepełnosprawnych intelektualnie uczniów została przez kogoś usunięta z listy znajomych na portalach społecznościowych. Z kolei pod względem bycia obrażanym podczas grania *online* (np. World of Warcraft, Tibia, Counter Strike), otrzymania wirusa, bycie sfilmowanym/sfotografowanym (i upublicznienia wizerunku) częściej wiktymizowani byli uczniowie bez niepełnosprawności intelektualnej.

Zgodnie z typologią agresji elektronicznej J. Pyżalskiego można się spodziewać, że część zbadanych zachowań wypełni znamiona „agresji wobec pokrzywdzonych”, kierowanej wobec bardziej bezbronnych lub łatwych do sprowokowania osób (bezdolnych, chorych psychicznie, uzależnionych, niepełnosprawnych intelektualnie). W przedstawianych badaniach sześć procent zbadanych uczniów zostało sprowokowanych do dziwnego zachowania i zostało to uwiecznione w formie zdjęcia lub filmu, a potem pliki takie zostały umieszczone w Internecie. Skutkowało to mogło niechcianym upowszechnieniem wizerunku w ośmieszającej, niekorzystnej sytuacji, łatwym do dalszej dystrybucji i „ściągnięcia” na dysk. Czasami w tej formie agresji elektronicznej mamy do czynienia z sytuacją nieświadomości ofiary, że jest krzywdzona, a jej prawa są naruszane. Warto podkreślić, że ten rodzaj agresji elektronicznej jest połączeniem bądź uzupełnieniem agresji tradycyjnej – sprawca ją realizuje (np. filmuje sprowokowaną do „śmiesznego” zachowania ofiarę), a następnie utrwała to i upublicznia³³. Wynik rozpowszechnienia tej formy wiktymizacji (6%) w połączeniu z 5% respondentów z niepełnosprawnością intelektualną, którzy potwierdzili umieszczenie w Internecie ich zdjęć zrobionych w nieprzyjemnej sytuacji, pokazuje, że więcej niż co dziesiąty badany uczeń doświadczył upublicznienia swojego wizerunku poprzez rozpowszechnienie zdjęć lub filmów. Warto podkreślić, że mimo relatywnie (w porównaniu do innych form wiktymizacji) mniejszej skali, jednak zachowania te należą do szczególnie groźnych w skutki dla ofiar, zwłaszcza jeśli upublicznienie zawiera wizerunek o treści intymnej.

Sprawcy agresji elektronicznej

Kolejną analizowaną kwestią było zbadanie, kto według uczniów był sprawcą zrealizowanej wobec nich którejś z poniżej wymienionych form agresji elektronicznej.

³³ J. Pyżalski, op. cit., 2011, s. 288

Tabela 4 Sprawcy różnych form agresji elektronicznej doświadczonej przez uczniów szkół specjalnych z niepełnosprawnością intelektualną i uczniów ze szkół ogólnodostępnych

Sprawcy	% uczniowie szkoła specjalna	% uczniowie szkoła ogólnodostępna	poziom istotności
Bliski przyjaciel	21	31,8	p=0,02
Koledzy lub koleżanki ze szkoły lub klasy	18	35,4	p=0,00
Mój były chłopak lub dziewczyna	16	11,1	n.i.
Osoby, które znam tylko z Internetu	15	34,2	p=0,00
Ktoś mi kompletnie nieznan	14	34,0	p=0,00
Osoba dorosła, której nie znam	11	11,3	n.i.
Młodzi ludzie, których znam (np. z podwórka czy osiedla), ale nie moi przyjaciele	7	35,4	p=0,00
Ktoś inny	7	4,7	n.i.
Osoby dorosłe, które znam	6	6,4	n.i.

Zawarte w powyższej tabeli zachowania można analizować w dwojaki sposób. Po pierwsze, poszczególne kategorie sprawców można porównywać w obydwu grupach (młodzieży ze szkół specjalnych i ogólnodostępnych) pod względem zajmowanego miejsca w „rankingu” sprawców oraz za pomocą metod statystycznych, tzn. liczby wskazań na poszczególnych sprawców dokonanych przez uczniów szkół specjalnych i ogólnodostępnych. Według co piątego (21%) ucznia szkoły specjalnej, sprawcą którejś z form agresji elektronicznej był bliski kolega, przyjaciel, i jest to grupa sprawców najczęściej wymieniana przez młodych ludzi z niepełnosprawnością intelektualną. Również wśród uczniów ze szkół ogólnodostępnych grupa ta (byli przyjaciele) lokuje się dość wysoko w rankingu sprawców, ale częściej od nich wskazywani są nieznajomi (34%), młodzi ludzie, z którymi ofiara chodziła do szkoły (35,4%), osoby, które znane były tylko z Internetu (34,2%) oraz inni młodzi ludzie znani np. z osiedla czy podwórka (35,4%). Nieistotnie różniący się wynik w porównywanych grupach został odnotowany pod względem liczby wskazań na byłą dziewczynę, byłego chłopaka jako sprawcy agresji elektronicznej.

Statystycznie istotne różnice zostały zaobserwowane we wskazaniach na następujących sprawców agresji elektronicznej: bliskich przyjaciół, młodych ludzi z klasy, szkoły, ludzi, których respondenci znali tylko z Internetu oraz nieznaną osobę. We wszystkich z tych kategorii częściej wskazywali na takich sprawców uczniowie z niepełnosprawnością intelektualną ($p \leq 0,05$). Z kolei, pod względem doświadczenia agresji *online* ze strony rówieśników z osiedla, podwórka, istotnie mniej uczniów z niepełnosprawnością intelektualną wskazało tę grupę jako sprawców (7%) w porównaniu do 35,4% uczniów uczęszczających

do szkół ogólnodostępnych ($p \leq 0,05$). Wynik taki w znacznej mierze jest efektem ograniczonej sieci społecznej, w której funkcjonują uczniowie szkół specjalnych. W związku z tym, agresja jest najczęściej realizowana wewnątrz grupy rówieśniczej z klasy, szkoły.

Zaangażowanie w *cyberbullying* uczniów z niepełnosprawnością intelektualną

Podział na różne formy agresji elektronicznej i wyodrębnienie spośród nich *cyberbullyingu* jako szczególnie niebezpiecznej jej formy ma swoje implikacje zarówno natury poznawczej, jak i praktycznej. W szeroko pojętej profilaktyce i działaniach interwencyjnych w pierwszej kolejności podejmować należy kroki wobec tych negatywnych działań uczniów o charakterze intencjonalnego, powtarzalnego krzywdzenia rówieśników, którzy nie potrafią się przed tym obronić. Dlatego oprócz wcześniej prezentowanych wyników dotyczących poszczególnych rodzajów agresji elektronicznej, zarówno w kontekście sprawstwa, jak i bycia ofiarą, badani dodatkowo zostali zapytani o takie działania przy użyciu nowych mediów, które uwzględniają podawane wcześniej cechy *cyberbullyingu*. Poniższa tabela zawiera zestawienie wyników odpowiedzi na następujące dwa pytania:

- Czy w ciągu ostatniego roku respondenci stali się ofiarą następującej sytuacji, w której jedna lub kilka osób z szkoły lub klasy, do której uczęszczają, przez dłuższy czas, dręczyło ją/jego, korzystając z Internetu lub telefonów komórkowych, w taki sposób, że trudno jej/jemu było się obronić?
- Czy respondentom zdarzyło się w ciągu ostatniego roku samemu lub z innymi przez dłuższy czas dręczyć kolegę lub koleżankę ze szkoły lub klasy, korzystając z Internetu lub telefonów komórkowych, w taki sposób, że trudno jej/mu było się obronić?

Tabela 5 Rozpowszechnienie *cyberbullyingu* wśród uczniów szkół specjalnych z niepełnosprawnością intelektualną i uczniów ze szkół ogólnodostępnych³⁴

	% Ofiary szkoła specjalna	% Ofiary szkoła ogólnodo- stępna	Poziom istotności	% Ofiary szkoła specjalna	% Ofiary szkoła ogólnodo- stępna	Poziom istotności
Nigdy	80	87,33	$p=0,03$	85	74,39	$p=0,02$
Raz	12	8,21	$p=0,18$	5	14,87	$p=0,00$
2–3 razy	6	3,05	$p=0,19$	3	5,77	n.i.
4 razy lub więcej	2	1,41	$p=0,63$	7	4,97	n.i.
Razem:	20	12,67	$p=0,00$	15	25,61	$p=0,02$

³⁴ J. Pyżalski, *Agresja elektroniczna...*

Okazuje się, że 20% uczniów z niepełnosprawnością intelektualną przynajmniej raz doświadczyło takiej formy agresji elektronicznej i jest to większy odsetek niż w porównywanej grupie pełnosprawnych rówieśników (12,67%). Wynik ten należy uznać za wysoki. Najczęściej (w 12% przypadków) była to jedna taka sytuacja. Ofiary *cyberbullyingu* stanowią 15% próby badawczej i jest to mniejszy odsetek niż w grupie uczniów ze szkół ogólnodostępnych (25,61%). Inaczej niż w przypadku sprawstwa, niemal połowa ofiar doświadczyła wielokrotnej wiktymizacji. Oznacza to, że istnieje stosunkowo niewielka, aczkolwiek bardzo intensywnie nękana grupa uczniów, której powinno się udzielić szczególnego wsparcia i pomocy. Wstępne analizy, które zostały już podjęte, a rozwinięte zostaną w kolejnych publikacjach, wskazują, że około 50% osób zaangażowanych w *cyberbullying* to są ofiary-sprawcy (*bully-victim*), czyli grupa, która ponosi często największe koszty osobiste związane z agresją rówieśniczą. Wśród badanych więcej jest ofiar niż sprawców – inaczej niż w grupie pełnosprawnych rówieśników.

Dyskusja i wnioski

Badania dowiodły, że zjawisko zaangażowania w agresję elektroniczną uczniów z lekką niepełnosprawnością intelektualną ma w świetle badań intensywny i wewnętrznie zróżnicowany charakter. Porównanie rozpowszechnienia tego zjawiska w próbie badawczej do grupy pochodzącej z populacji generalnej polskich gimnazjalistów ze szkół ogólnodostępnych, wykazało w wielu kategoriach znaczące podobieństwa. Ze względu na fakt uczęszczania do szkoły specjalnej i posiadania bardziej ograniczonych kręgów społecznych agresja elektroniczna częściej jest realizowana wewnątrz grupy rówieśniczej. Piętnaście procent uczniów stało się ofiarą systematycznie realizowanej agresji rówieśniczej noszącej znamiona *mobbingu* elektronicznego (*cyberbullyingu*). Z kolei co piąty uczeń przyznał się do bycia sprawcą tej najpoważniejszej formy agresji elektronicznej. W przypadku uczniów uczęszczających do szkół ogólnodostępnych odsetki te wyniosły odpowiednio 12,7% i 25,6%. Bardziej pogłębione porównania mają jednak ograniczony charakter ze względu na niereprezentatywny dobór próby uczniów z niepełnosprawnością intelektualną oraz znaczne różnice w wielkości prób. Uzyskane wyniki mogły również zakłócić fakt, że uczniowie z grupy badawczej byli starsi. Niemniej jednak ze względu na niemal zupełny brak badań w tej grupie użytkowników³⁵ pozwalają one na zarysowanie choćby wstępnego obrazu jednego z dysfunkcyjnych sposobów korzystania z nowoczesnych technologii informacyjno-komunikacyjnych.

³⁵ W jedynych szerzej znanych badaniach dotyczących zaangażowania w agresję elektroniczną niepełnosprawnych intelektualnie użytkowników, tzn. artykule R. Diddena i współpracowników, op. cit., s. 148–149, odnotowano znacząco niższe odsetki. Zdecydowana większość uczniów nie była zaangażowana w agresję via Internet (90%) i via telefon komórkowy (86%).

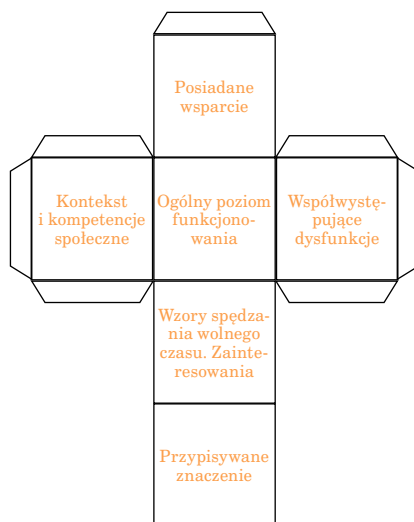
Najważniejsze ustalenia pochodzące z opisanych badań to:

1. Ponad połowa respondentów (53%) przynajmniej raz w życiu dopuściła się wrogiego zachowania noszącego znamiona agresji elektronicznej, zrealizowanego z wykorzystaniem komputera lub telefonu komórkowego. Im bardziej skomplikowana pod względem technicznym forma agresji elektronicznej, tym rzadziej jest stosowana przez niepełnosprawnych intelektualnie respondentów. Dostępność telefonów komórkowych wśród niepełnosprawnych intelektualnie uczniów jest większa niż sprzętu komputerowego z szerokopasmowym dostępem do Internetu, co jest przyczyną częstego wykorzystywania sms-ów do realizacji agresji elektronicznej (współczynnik wiktyimizacji w tym zakresie wyniósł 43%).
2. Najczęściej wskazywanymi przez sprawców ofiarami byli: przyjaciele, osoby znane tylko z Internetu, osoby wybrane przypadkowo, kibice innej drużyny oraz były chłopak lub była dziewczyna. Odnotowany zaskakująco wysoki odsetek wrogich zachowań skierowanych wobec byłego chłopaka/byłej dziewczyny (16% wskazań) należy uznać za potencjalnie groźne zjawisko, np. z powodu posiadania materiałów (np. sms-ów, zdjęć) o charakterze osobistym czy nawet intymnym. Ich umieszczenie w sieci czy rozesłanie stanowić może poważne ryzyko. Kręgi społeczne i liczba znajomych są bardziej ograniczone w przypadku niepełnosprawnych intelektualnie uczniów w porównaniu z grupą uczniów ze szkół ogólnodostępnych. Znajduje to wyraz w tendencji do kierowania agresji *online* nawet wobec bliskich sobie kolegów czy przyjaciół.
3. 65% uczniów z niepełnosprawnością intelektualną przynajmniej raz stało się ofiarą agresji elektronicznej i wynik taki należy uznać za wysoki. Najczęstszymi doświadczanymi przez respondentów formami były: otrzymanie przykrego SMS-a, nieprzyjemnego komentarza na portalu społecznościowym, wyzywanie (obrażanie) podczas rozmowy na czacie, okłamanie przez Internet lub telefon oraz usunięcie z listy znajomych w Internecie.
4. Najczęściej ofiary agresji elektronicznej wskazywały na następujących sprawców: bliskiego przyjaciela, kolegów lub koleżanek ze szkoły lub klasy, byłego chłopaka lub dziewczyny, osób znanych tylko z Internetu oraz nieznanym sobie osobom.
5. Jeden na pięciu uczniów z niepełnosprawnością intelektualną przyznaje się do sprawstwa agresji elektronicznej w formie *cyberbullyingu*, a 15% stało się ofiarą regularnego nękania, przed którym nie mogli się skutecznie bronić. Wyniki dotyczące zaangażowania w *cyberbullying* potwierdzają tendencje dotyczące wiktyimizacji tradycyjnej (*offline*). Oznacza to w tym przypadku, że istotnie więcej uczniów z niepełnosprawnością intelektualną (w porównaniu z typowo rozwijającymi się rówieśnikami) stało się ofiarami

cyberbullyingu, a znacząco mniej było zaangażowanych w sprawstwo tej formy agresji elektronicznej.

6. Wyniki uczniów z niepełnosprawnością intelektualną ze szkół specjalnych i młodymi ludźmi uczęszczającymi do szkół ogólnodostępnych były w większości kategorii porównywalne.

Takie wyniki wymagają interdyscyplinarnego podejścia angażującego wiedzę m.in. z zakresu komunikacji i specyfiki nowych mediów, pedagogiki specjalnej oraz psychologii. Zaobserwowane prawidłowości należy widzieć zarówno w kontekście specyfiki funkcjonowania osób z niepełnosprawnością intelektualną, czynników środowiskowych, jak i właściwości nowych mediów. Pomocna może być w tym względzie wieloczynnikowa analiza korzystania z Internetu przez użytkowników z niepełnosprawnością intelektualną. Poniżej znajduje się tymczasowy model prezentujący takie podejście. „Tymczasowość tego modelu wydaje się być podkreślona przez przedstawienie go nie w postaci gotowej bryły, a jedynie w formie czegoś, co może się nią dopiero stać. Wszystkie obszary wchodzące w skład siatki bryły należy rozpatrywać na płaszczyźnie nowych mediów, mechanizmów tam pojawiających się (np. rozhamowanie) i właściwości stanowiących o ich charakterze (np. cyfrowość, interaktywność)”³⁶.

Rys. 1 Tymczasowy model analizy korzystania z nowych mediów przez osoby z niepełnosprawnością intelektualną

Źródło: P. Plichta, *Młodzi użytkownicy nowych mediów z niepełnosprawnością intelektualną. Między korzyściami i zagrożeniami*, „Dziecko krzywdzone. Teoria, badania, praktyka” 2013, Nr 12(1), s. 131

³⁶ P. Plichta, *Młodzi użytkownicy nowych mediów z niepełnosprawnością intelektualną. Między korzyściami i zagrożeniami*, „Dziecko krzywdzone. Teoria, badania, praktyka” 2013, Nr 12(1), s. 131

Obszary te, oprócz ogólnego poziomu funkcjonowania użytkownika z niepełnosprawnością intelektualną, to:

- posiadane wsparcie w korzystaniu z nowych mediów,
- kompetencje społeczne użytkownika,
- współwystępujące dysfunkcje,
- wzory spędzania wolnego czasu, posiadane zainteresowania,
- przypisywane znaczenie – subiektywna ważność korzystania z narzędzi ery cyfrowej.

W zapobieganiu negatywnych zjawisk związanych z używaniem nowych mediów dużą rolę powinna odgrywać nowoczesna edukacja medialna kierowana do tej grupy osób. Poniższe postulaty stanowią praktyczne wnioski z przeprowadzonych badań i przesłanki do realizacji działań edukacyjnych i profilaktycznych:

1. Należy poświęcić więcej uwagi zjawisku korzystania z nowoczesnych technologii informacyjno-komunikacyjnych przez dzieci i młodzież z niepełnosprawnością intelektualną. Środowisko cyfrowe z powodu swojej atrakcyjności, możliwości zaspakajania różnorodnych potrzeb i realizacji wielu niedostępnych aktywności, stwarza zarówno ogromne szanse (np. możliwość poszerzania kontaktów społecznych, autoprezentacji), jak i poważne zagrożenia (np. narażenie na agresję, kontakt z niewłaściwymi treściami, wycofywanie się z tradycyjnych aktywności do łatwiejszego i mniej wymagającego środowiska).
2. Zagadnienie bezpiecznego korzystania z Internetu nie może być ograniczone do lekcji informatyki. Kwestia właściwego posługiwania się narzędziami ery cyfrowej powinna pojawiać się przy różnych okazjach, na różnych lekcjach.
3. Ważnym elementem, umiejętnością bezpiecznego funkcjonowania we współczesnym świecie, jest opanowanie właściwych zachowań *online*, np. zasad tzw. netykiety, zasad postępowania w przypadku, gdy uczeń jest świadkiem czegoś niewłaściwego i zasad reagowania na czyjąś agresję.
4. Realizowane działania powinny uwzględniać specyfikę, możliwości poznawcze uczniów, np. nauczanie prostych, zrozumiałych i łatwych do zapamiętania zasad.
5. Wykorzystywanie Internetu do uczenia się społecznych zachowań. Pomocna w tym może być tzw. rzeczywistość wirtualna (VR) i możliwości interakcji z innymi użytkownikami (np. nauczycielami, rówieśnikami) realizowane w atrakcyjny i bezpieczny sposób.
6. Sposób korzystania z Internetu może mieć znaczenie diagnostyczne. Często zachowania *online* należy widzieć jako ciąg dalszy tradycyjnych dysfunkcjonalnych zachowań, a nie jako wyizolowane aktywności charakterystyczne tylko dla przestrzeni elektronicznej.

7. Szeroko rozumiana profilaktyka negatywnych zachowań *online* nie powinna opierać się tylko na działaniach reaktywnych.
8. Ważnym elementem działań realizowanych przez szkołę powinno być wspieranie rodziców i opiekunów uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w wyzwaniach związanych z wychowywaniem w erze cyfrowej. Na podstawie badań zidentyfikowano ryzyko pozostawienia korzystania z Internetu poza swoją kontrolą i wsparciem tak, że staje się to domeną wyłącznie dzieci. Wynika to m.in. z braku kompetencji informatycznych w tej grupie osób oraz, być może, pewnego zadowolenia płynącego z faktu, że dziecko „czymś się zajmuje”.

Pomocne w zastosowaniu takich postulatów będzie przejście od „paradygmatu zagrożeń do paradygmatu szans”³⁷ w podejściu do obecności młodych ludzi w świecie cyfrowym i korzystanie z zasad profilaktyki pozytywnej³⁸. Ta ostatnia opiera się m.in. na założeniu, że przeciwdziałanie negatywnym zjawiskom związanym z korzystaniem z Internetu polega na wzmacnianiu pozytywnych form jego używania, np. do uczenia się, pomagania innym lub działań o charakterze twórczym. Środowisko cyfrowe jest ważnym elementem życia we współczesnym świecie i należy pamiętać, że nauczanie osób z niepełnosprawnością intelektualną funkcjonowania w środowisku powinno również uwzględniać uczenie do życia w świecie nowych mediów.

Zakończenie

Kompetencje w zakresie posługiwania się takimi narzędziami ery cyfrowej budują pewność siebie, uczą wpływania, przekształcania i kontrolowania rzeczywistości, przez co mogą sprzyjać budowaniu pozytywnej samooceny. Dostęp do nowoczesnych technologii i możliwość posługiwania się nimi są instrumentami demokratyzacji oraz zabezpieczają przed samotnością i dyskryminacją osób wykluczonych. Z potencjału społeczeństwa sieciowego korzystać mogą jedynie ludzie zdolni do pokonania wielostopniowej bariery kompetencyjnej, która jest przyczyną nowej formy wykluczenia społecznego – wykluczenia cyfrowego (*digital exclusion*). Nowe media dla wielu osób niepełnosprawnych są bardzo ważnymi, a czasami koniecznymi narzędziami, nie tylko rehabilitacyjnymi, ale podnoszącymi odczuwaną jakość życia i umożliwiającymi obecność w świecie. Cyfrowe środowisko umożliwia osobom niepełnosprawnym uczestnictwo w zbliżonych do tzw. prawdziwego (*offline*) życia sytuacjach, które byłyby dla nich niedostępne z powodu ograniczeń fizycznych poznawczych czy psychologicznych. Ze względu

³⁷ J. Pyżalski, *Wychowanie w erze cyfrowej, koncepcja i praktyka* – prezentacja, <https://amu.academia.edu/JacekPyzalski>, 2014, [data dostępu: 13.03.2015]

³⁸ K. Knol, J. Pyżalski, *Mobbing elektroniczny: analiza rozwiązań profilaktycznych i interwencyjnych*, „Dziecko krzywdzone” 2011, Nr 1(34), s. 68–82, <https://repozytorium.amu.edu.pl/jspui/bitstream/10593/5710/1/5.pdf>, [data dostępu: 13.03.2015]

na swój ogromny potencjał i niemałe ryzyko (uzależnienie, kontakt ze szkodliwymi treściami, podatność na manipulację, bycie ofiarą agresji elektronicznej) istnieje potrzeba poszukiwania odpowiedzi i rozwiązań wykorzystujących potencjał nowoczesnych technologii informacyjno-komunikacyjnych oraz korzystania z nich przez osoby z niepełnosprawnością intelektualną. To, czy skorzystamy z możliwości, jakie dają nam nowoczesne technologie informacyjno-komunikacyjne w pracy z drugim człowiekiem, zależy od naszego podejścia, gotowości do „zanurzenia” się w świat nowych mediów. Jednym z najważniejszych czynników jest fakt, jak bardzo sami jako rodzice, pedagodzy „jesteśmy *online*”, co myślimy o komunikacji zapośredniczonej i jak ją wartościujemy. To w znacznym stopniu wyznaczać będzie naszą zdolność do bycia przewodnikami po cyfrowym świecie dla naszych dzieci i podopiecznych. Zjawiska mające miejsce w sieci, wbrew różnym stereotypom, nie różnią się aż tak bardzo od tych mających miejsce w tzw. świecie realnym. Również wychowanie i pomoc mogą oraz powinny, oprócz tradycyjnych form, uwzględniać narzędzia charakterystyczne dla cyfrowej rzeczywistości.

Literatura

- Allen D., *Recent research on physical aggression in persons with intellectual disability: An overview*, „Journal of Intellectual & Developmental Disability” 2000, Nr 1(25)
- Analizy IBE/01/2014, *Agresja i przemoc szkolna. Raport o stanie badań*
- Boyd D., *Why Youth (Heart) Social Network Sites: The Role of Networked Publics in Teenage Social Life*, [w:] *Mc Arthur Foundation on Digital Learning – Youth, Identity, and Digital Media Volume*, red. Buckingham D., Cambridge MA, MIT, 2007
- Didden R. et al., *Cyberbullying among students with intellectual and developmental disability in special education settings*, „Developmental Neurorehabilitation” 2009, Nr 12(3)
- Gudjonsson G. H., *Psychology brings justice: The science of forensic psychology*, „Criminal Behavior and Mental Health” 2003, Nr 13
- Hershkowitz I., Lamb M. E., Horowitz D., *Victimization of Children With Disabilities*, „American Journal of Orthopsychiatry”, American Psychological Association 2007, Vol. 77, Nr 4
- Knol K., Pyżalski J., *Mobbing elektroniczny: analiza rozwiązań profilaktycznych i interwencyjnych*, „Dziecko krzywdzone” 2011, Nr 1(34),
<https://repozytorium.amu.edu.pl/jspui/bitstream/10593/5710/1/5.pdf>, [data dostępu: 13.03.2015]
- Little L., *Victimization of children with disabilities*, [w:] *Health consequences of abuse in the family: A clinical guide for evidence-based practice*, red. Kendall-Tackett K. A., Washington DC, American Psychological Association, 2004
- McClimens A., Gordon F., *Presentation of Self in E-veryday Life: How People Labelled with Intellectual Disability Manage Identity as They Engage the Blogosphere*,

- „Sociological Research Online” 2008, Nr 13(4), <http://www.socresonline.org.uk/13/4/1.html>, [data dostępu: 08.01.2015]
- Mikrut A., *Próba wyjaśnienia związku między agresją i upośledzeniem umysłowym*, [w:] „Roczniki Pedagogiki Specjalnej” 2000, red. Pańczyk J., Nr 11
- Mikrut A., *Stygmat „upośledzenie umysłowe” a ryzyko zostania ofiarą przemocy*, „Szkoła Specjalna” 2007, Nr 3
- Milne R., Bull R., *Interviewing witnesses with learning disabilities for legal purposes*, „British Journal of Learning Disabilities” 2001, Nr 29
- Murphy W. J., *The victim advocacy and research group: Serving a growing need to provide rape victims with personal legal representation to protect privacy rights and to fight gender bias in the criminal justice*, „Journal of Social Distress and the Homeless” 2001, Nr 10
- Plichta P., *Korzystanie z nowoczesnych technologii informacyjno-komunikacyjnych przez młodzież z niepełnosprawnością intelektualną*, [w:] *Pedagogika alternatywna w XXI wieku*, red. Melosik Z., Śliwerski B., Kraków, Impuls, 2010a
- Plichta P., *Młodzi użytkownicy nowych mediów z niepełnosprawnością intelektualną. Między korzyściami i zagrożeniami*, „Dziecko krzywdzone. Teoria, badania, praktyka” 2013, Nr 12(1)
- Plichta P., *Rodzice dzieci z niepełnosprawnością intelektualną wobec korzystania z internetu – próba zarysowania nowego obszaru badawczego i wstępne wyniki badań*, [w:] *Wychowanie i kształcenie w erze cyfrowej*, red. Plichta P., Pyżalski J., Łódź, RCPS, 2013
- Plichta P., *Uczniowie niepełnosprawni intelektualnie jako ofiary i sprawcy agresji rówieśniczej – kontekst edukacyjny*, [w:] *Bullying a specjalne potrzeby edukacyjne – podręcznik metodyczny*, red. Pyżalski J., Roland E., Łódź-Stavanger, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Łodzi/University of Stavanger, 2010b, https://repozytorium.amu.edu.pl/jspui/bitstream/10593/5514/4/Bullying_a_specjalne_potrzeby%20edukacyjne.pdf, [data dostępu: 08.01.2015]
- Plichta P., *Uczniowie z lekką niepełnosprawnością intelektualną jako ofiary agresji elektronicznej*, „Studia Edukacyjne” 2012, Nr 23
- Pyżalski J., *Agresja elektroniczna i cyberbullying jako zachowania ryzykowne młodzieży*, Kraków, Impuls, 2012
- Pyżalski J., *Agresja elektroniczna i cyberbullying – stary dom z nową fasadą? Nowe technologie komunikacyjne w życiu młodzieży*, [w:] *Bullying a specjalne potrzeby edukacyjne – podręcznik metodyczny*, red. Pyżalski J., Roland E., Łódź-Stavanger, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Łodzi/University of Stavanger, 2010, https://repozytorium.amu.edu.pl/jspui/bitstream/10593/5514/3/Bullying_and_special_needs.pdf, [data dostępu: 8.01.2015]
- Pyżalski J., *Agresja elektroniczna wobec „pokrzywdzonych” – Inny jako ofiara agresji*, [w:] *Miejsce Innego we współczesnych naukach o wychowaniu. Trudy dorastania, trudy dorosłości*, red. Chrzanowska I., Jachimczak B., Podgórska-Jachnik D., Łódź, WSP w Łodzi/Edukacyjna Grupa Projektowa, 2009

- Pyżalski J., *Electronic Aggression among Adolescents: An Old House with a New Facade (or Even a Number of Houses)*, [w:] *Youth Culture and Net Culture: Online Social Practices*, red. Hällgren C., Dunkels E., Frånberg G.-M., Hershey-New York, IGI Global, 2011
- Pyżalski J., *Wychowanie w erze cyfrowej, koncepcja i praktyka* – prezentacja, <https://amu.academia.edu/JacekPyzalski>, 2014, [data dostępu: 13.03.2015]
- Roland E., Auestad G., Vaaland G. S., *Bullying*, [w:] *Bullying a specjalne potrzeby edukacyjne – podręcznik metodyczny*, red. Pyżalski J., Roland E., Łódź-Stavanger, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Łodzi/University of Stavanger, 2010, https://repozytorium.amu.edu.pl/jspui/bitstream/10593/5514/3/Bullying_and_special_needs.pdf, [data dostępu: 8.01.2015]
- Seale J. K., *Strategies for Supporting the Online Publishing Activities of Adults with Learning Difficulties*, „Disability & Society” 2007, Nr 22(2)
- Smith P. K., *Cyberbullying: Abusive relationships in cyberspace*, „Journal of Psychology” 2009, Nr 217
- Teen Online & Wireless Safety Survey, *Cyberbullying, Sexting and Parental Controls. Cox Communications Teen Online and Wireless Safety Survey in Partnership with the National Center for Missing and Exploited Children*, 2009, <http://www.scribd.com/doc/20023365/2009-Cox-Teen-Online-Wireless-Safety-Survey-Cyberbullying-Sexting-and-Parental-Controls>, [data dostępu: 08.01.2015]
- Urban B., *Zachowania dewiacyjne młodzieży w interakcjach rówieśniczych*, Kraków, Wyd. UJ, 2005
- Walrave M., Cannes H., *Skutki cyberbullyingu – oskarżenie czy obrona technologii?*, „Dziecko krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka. Cyberprzemoc” 2009, Nr 1(26)
- Williams C., *Invisible victims: Crime and abuse against people with learning difficulties*, London, Jessica Kingsley, 1995